

DZIEJE KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA POMORZU ZACHODNIM I PÓŁNOCNYM DO 1945 ROKU. ZARYS PROBLEMU

Grzegorz Wejman¹
Uniwersytet Szczeciński

Wprowadzenie

Przyglądając się dziejom Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i północnym, zauważamy, że przechodziły one zmienne koleje losu. Biskupstwo poznańskie, a potem metropolia gnieźnieńska zapewniały przestrzeń do coraz prężniejszego rozwoju Kościoła katolickiego. W tę przestrzeń należy wpisać także biskupstwa pruskie oraz diecezję chełmińską z metropolią ryskiej. Niestety, protestantyzm, który w XVI wieku zaistniał w Niemczech, osiągnął wiele krajów europejskich, w tym również Księstwo Pomorskie, a z nim Kościół katolicki na Pomorzu i w Prusach. Następne 400 lat to ciągle zmaganie się o odbudowę struktur organizacji Kościoła katolickiego na tych ziemiach oraz różne zabiegi o utrzymanie granic Polski, niestety, utraconych w kolejnych rozbiorach.

Obchodząc w tym roku 70. rocznicę zakończenia II wojny światowej i powrotu Polski w granice tzw. Ziem Odzyskanych, należy podkreślić, że powstała w 1945 roku nowa organizacja Kościoła katolickiego na tych terenach nie była tworzona od podstaw, ale miała mocne fundamenty w chrzcie Polski. Zatem powojenna

---

¹ Ks. dr hab. Grzegorz Wejman – prof. nadzw. Uniwersytetu Szczecińskiego, kierownik Katedry Historii Kościoła i Patrologii na Wydziale Teologicznym US. Adres: Wydział Teologiczny US, 71–459 Szczecin, ul. Papieża Pawła VI nr 2; e-mail: gwejman@knob.pl.

rzeczywistość kościelna mocno odwoływała się do dziejów średniowiecznych, a także do diaspory katolickiej w czasach nowożytnych.

Tak zarysowana przestrzeń terytorialna i czasowa stanie się tematem niniejszego artykułu, mającego na celu pokazanie ciągłości katolicyzmu na tych ziemiach².

1. Zbawienne początki – pierwsza metropolia w Polsce

1.1. Biskupstwo poznańskie i metropolia gnieźnieńska

Przyjęcie przez Polskę chrztu w 966 roku³ otworzyło nasze granice na wiarę katolicką i kulturę zachodnią. Dwa lata później (968) mieliśmy już biskupstwo w Poznaniu⁴, a jej pierwszy biskup, Jordan, posiadał jurysdykcję na całą Polskę. Trwałym zaś skutkiem zjazdu gnieźnieńskiego w 1000 roku było założenie metropolii gnieźnieńskiej⁵, o istnieniu której informują źródła już w 999 roku. Powołania nowej metropolii dokonał papież Sylwester II (999–1003); dokumentu fundacyjnego względnie erekcyjnego nie posiadamy. W skład metropolii weszły trzy sufraganie: w Krakowie, we Wrocławiu i w Kołobrzegu.

---

² Tekst ten został wygłoszony na sympozjum naukowym w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu.

³ Mieszko I miał z Dąbrówką syna, Bolesława Chrobrego, i dwie córki, które odegrały nie-małą rolę w chrystianizacji innych krajów. Adelajda (*Bela Knehini*) wyszła za mąż za węgierskiego księcia Gejzę i wychowała syna, św. Stefana, króla i Apostoła Węgrów. Świętosława-Syryda została żoną najpierw króla szwedzkiego Eryka Zwycięskiego, a po owdowieniu – króla duńskiego Swe-na Widobrodego; wychowała syna, Kanuta Wielkiego, króla Danii, Anglii i Norwegii, zasłużonego dla Kościoła w tych krajach.

⁴ J. Nowacki, *Początki biskupstwa poznańskiego*, Poznań 2000; M. Banaszak, *O początkach biskupstwa poznańskiego dyskusyjnie*, Poznań 2002.

⁵ Męczeńska śmierć bp. Wojciecha Sławnikowica przyczyniła się do powstania metropolii w Gnieźnie. Biskup poniósł śmierć męczeńską wśród Prusów. Książę Bolesław Chrobry wykupił jego ciało i złożył jako święte relikwie w Gnieźnie, a kult męczennika, który otaczał przyrodniego brata Wojciecha i towarzysza wyprawy pruskiej, Radzima Gaudentego, uzyskał uznanie w Rzymie papieża Grzegorza V (996–999). Poparcia udzielił zaprzyjaźniony z Wojciechem cesarz Otton III, który ściśle współpracował z Grzegorzem V i jego następcą, Sylwestrem II (999–1003). Radzim Gaudenty 2 grudnia 999 roku został „arcybiskupem świętego Wojciecha męczennika”. Zob. S. Mielczarski, *Działalność misyjna Wojciecha i Ottona*, „Studia Gdańskie” 1993, t. IX, s. 61–75.

Ogłoszenia metropolii dokonano na synodzie gnieźnieńskim w 1000 roku. Do grobu św. Wojciecha przybył sam cesarz Otton III. Towarzyszyli mu także kardynałowie legaci papiescy z – znanym z imienia – Robertem, oblatariuszem Stolicy Apostolskiej.

1.2. Biskupstwo wrocławskie

Sufragania wrocławska, z pierwszym biskupem Janem, objęła tereny w górnym i środkowym dorzeczu Odry. Do początku XVI wieku rozwijała się bardzo intensywnie, co było zasługą m.in. gorliwej posługi 28 biskupów⁶. W 1500 roku diecezja podzielona była na 4 archidiaconaty, 42 archiprezbiteraty i 1328 parafii⁷. W duszpasterstwie pracowało ok. 1200 kapłanów i ok. 1000 kleryków niższych święceń, wspomaganych przez 101 klasztorów – 88 męskich i 13 żeńskich, reprezentujących 15 różnych zakonów. Centrum ruchu pątniczego stanowił grób św. Jadwigi w Trzebnicy. Był to również okres intensywnego rozwoju opieki społecznej i działalności dobroczynnej, zorganizowanych w szpitalach, sierocińcach i wszelkiego rodzaju hospicjach. Wysoko też było rozwinięte szkolnictwo. Do 1502 roku na terenie diecezji wrocławskiej istniało ok. 120 szkół. Młodzież wyjeżdżała także na studia uniwersyteckie, głównie do Pragi, Wiednia, Erfurtu, Lipska i Krakowa. W latach 1400–1525 studiowało w Krakowie aż 3500 Ślązaków. Ponadto wielu z nich kierowało się do Włoch i Francji⁸.

1.3. Biskupstwo kołobrzeskie

Sufragania kołobrzeska obejmowała zasięgiem teren od Odry aż po ziemię pomorską, ze wschodnią granicą na Wiśle⁹. Pierwszym biskupem został Reinbern¹⁰.

Reinbern urodził się ok. 965 roku. Możliwe, że wykształcenie uzyskał w szkole katedralnej w Magdeburgu, przygotowującej misjonarzy do nawracania Słowian. Około 990 roku przyjął święcenia kapłańskie w Magdeburgu lub w Merseburgu, a sakrę biskupią najprawdopodobniej w 1000 roku w Gnieźnie.

Niewiele wiemy o jego posłudze biskupiej. Nie wiemy, gdzie i ilu ochrzcił Pomorzan, ile za jego czasów powstało kościołów i jak w ogóle przebiegała granica, szczególnie południowa biskupstwa. Sam Thietmar stwierdza: „Brak

---

⁶ J. Pater, *Z dziejów wrocławskiego Kościoła*, Wrocław 1997, s. 135.

⁷ Tamże, s. 47.

⁸ Tamże, s. 50.

⁹ W wyniku zwycięskiej wojny księcia Mieszka I (960–992) nad Wolinianami Pomorze Zachodnie dostało się ok. 970 roku pod wpływ polskie.

¹⁰ Thietmar, *Kronika*, z łac. przetłumaczył, wstępem poprzedził i komentarzem opatrzył M.Z. Jedlicki, Poznań 1953, VI, 72; H. Holzapfel, *Reinbern, pierwszy biskup Pomorza*, w: I. Jeż (red.), *W 1000-lecie powstania biskupstwa w Kołobrzegu*, Koszalin 2000, s. 13–46.

zarówno wiedzy, jak mowy [...] ale – dodaje kronikarz – wiele zdziałał Reinbern na powierzonym sobie stanowisku” – i dalej – „Niszczył i palił świątynie z posągami bożków i oczyścił morze zamieszkane przez złe duchy, wrzuciwszy w nie cztery kamienie pomazane olejem świętym i skropiwszy je wodą święconą”¹¹. Historycy wspominają również o pierwszej katedrze kołobrzeskiej, noszącej tytuł św. Piotra.

Niestety, w wyniku wojen polsko-niemieckich (1002–1018) doszło do reakcji pogańskiej. Biskup opuścił Kołobrzeg ok. 1013 roku i wrócił do Gniezna¹².

1.4. Biskupstwo białogardzkie?

Reakcja pogańska na Pomorzu zwyciężyła i całkowicie zniszczyła osiągnięcia biskupa-misjonarza i tym samym diecezji kołobrzeskiej. Trzeba było czekać sto lat na kolejne biskupstwo¹³.

Według hipotezy P. Dawida wspomniany w *Kronice* Galla Anonima „Franco Poloniensis episcopus”¹⁴ na przełomie wieków XI i XII był biskupem pomorskim, mającym siedzibę w Białogardzie¹⁵. W tym czasie, a zwłaszcza w latach 1091–1093, odbywały się wyprawy polskie na Pomorze. Byłaby to wtórna próba chrystianizacji Pomorza i za czasów panowania Władysława Hermana (1079–1102) próba założenia tam diecezji. Jednakże działalność jego nie pozostawiła jakichś trwałszych śladów. Powszechnie przyjmuje się biskupa Franko za ordynariusza poznańskiego¹⁶.

Kolejne biskupstwa na tych ziemiach powstały w XII wieku. Były nimi biskupstwo lubuskie i kamieńskie.

1.5. Biskupstwo lubuskie

Biskupstwo lubuskie zostało erygowane w 1124 roku i weszło w skład metropolii gnieźnieńskiej. Niemniej na początku drugiego tysiąclecia (1002)

¹¹ Thietmar, *Kronika*, VI, 72.

¹² H. Holzapfel, *Reinbern, pierwszy biskup Pomorza*, s. 36; B. Kumor, *Historia Kościoła w Polsce*, t. I, Poznań 1974, s. 41.

¹³ Por. Gall Anonim, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 59, przyp. 4. Trudno jest źródłowo potwierdzić tę odosobnioną hipotezę.

¹⁴ „Biskup polski Franko”. Por. Gall Anonim, *Kronika polska*, s. 59.

¹⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. XVIII, s. 338.

¹⁶ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 148–149.

rozpoczęli tam, we wsi Święty Wojciech (Wojciechowo)¹⁷ k. Międzyrzecza, działalność bracia Międzyrzeccy (Jan, Benedykt, Mateusz, Izaak i Krystyn), przygotowując się do pracy misyjnej wśród Wioletów. Biskupstwo lubuskie¹⁸ istniało w latach 1124–1565¹⁹. Obejmowało kasztelanię lubuską (ziemię lubuską przyłączył do Polski w latach 1007–1012 Bolesław Chrobry) wraz ze stolicą tej ziemi, Lubuszem (*castrum magnum Lubusz*), a także obszar sąsiedniego księstwa Sprewian. Granice diecezji pokrywały się, z niewielkimi odchyleniami, z granicami ziemi lubuskiej, czyli jej terytorium rozciągało się aż po Berlin, Cedynię i Myślibórz (miejsowości te nie wchodziły w skład biskupstwa), a dalej aż po Sulęcín, Korytę do Szydłowa i następnie wzdłuż Odry²⁰.

Stolicą diecezji był Lubus (do 1276), następnie Górzycza (do 1326), a od 1373 roku Fürstenwalde. Na tronie biskupstwa lubuskiego zasiadało 37 biskupów. Do 1250 roku biskupi lubuscy zasiadali w polskim senacie, a od 1506 roku byli też kanclerzami nowo powstałego uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą²¹. Diecezja podzielona była na 8 dekanatów i miała 174 parafie (ok. 1550), ponad

---

¹⁷ J. Mitkowski, *Pięciu Braci Męczenników*, „Ecclesiastica” 1997, nr 1, s. 257. Archiwum Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej, Kronika 10-lecia parafii ordynariatu gorzowskiego, t. V, nr 144, Historia pierwszego dziesięciolecia parafii Międzyrzecz Wlkp., s. 639. Nazwa wsi pochodzi od imienia św. Wojciecha, który tędy miał przechodzić w drodze do Gniezna.

¹⁸ O początkach biskupstwa pisali m.in.: T. Tyc, *Polska i Pomorze za Krzywoustego*, w: tenże, *Z średniowiecznych dziejów Wielkopolski i Pomorza*, red. i posłowie J.M. Piskorski, Poznań 1997; J. Umiński, *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcijanieniu Zachodniego Pomorza*, „Collectanea Theologica” 22 (1950/1951), s. 18–42; G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, „Zapiski Historyczne” 23 (1968), z. 3, s. 19–60; Z. Sułkowski, *Początki biskupstwa lubuskiego*, „Sprawozdania z Czynności Towarzystwa Naukowego KUL” 10 (1960), s. 193–199; tenże, *Początki Kościoła polskiego*, w: J. Kłoczowski (red.), *Kościół w Polsce*, t. I: *Średniowiecze*, Kraków 1968, s. 17–123; H. Ludat, *Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen*, Weimar 1942. Taką możliwość podaje: J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Warszawa 1997.

¹⁹ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamińskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960, s. 128.

²⁰ W 1945 roku na podstawie układu poczdamskiego powróciła do Polski tylko wschodnia część ziemi lubuskiej, czyli 60% tej ziemi; kościelnie zaś ziemia lubuska weszła w skład administracji apostołowskiej kamińskiej, lubuskiej i prałatury pilskiej. H.E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 19; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. XIX, s. 275–276; A. Weiss, *Terytorium diecezji lubuskiej w średniowieczu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne KUL” 1973, z. 4, s. 83–99.

²¹ Na terenie biskupstwa we Frankfurcie od 1500 roku istniał uniwersytet; w tym roku dokument erekcyjny wydał cesarz, a papież Juliusz II bullę potwierdzającą 15 marca 1506 roku. Zob. A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.

200 kościołów, 3 szkoły katedralnie i 14 parafialnych. W diecezji działali templariusze (Lietzen, Chwarszczany i Sulęcín), joannici (Lietzen, Chwarszczany, Magów, Rąpice i Słońsk) oraz franciszkanie we Frankfurcie i kartuzi koło Frankfurtu²².

1.6. Biskupstwo pomorskie zw. wolińskim

Biskupstwo pomorskie z siedzibą w Wolinie²³ to owoc działalności misyjnej Apostoła Pomorza, biskupa Ottona z Bambergu, od 1189 roku świętego²⁴. Przybył na te ziemie na zaproszenie księcia polskiego Bolesława Krzywoustego, z którym zaprzyjaźnił się już w młodości na dworze swego ojca, Hermana. Owocem jego działalności było założenie 14 kościołów w 12 miejscowościach i tylko w pierwszej wyprawie misyjnej nawrócenie ponad 22 tys. pogan²⁵.

---

²² B. Dratwa, *Zakony na przestrzeni wieków w granicach obecnej diecezji gorzowskiej*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 1976, nr 1, s. 33; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977, s. 77 i 176–177, 183–189; M. Chorzępa, *Krótki rys historyczny biskupstwa lubuskiego*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 1961, nr 9, s. 315 i 317–318.

²³ Ostatnio ukazała się nowa publikacja na ten temat: P. Pietkowski, *Biskupstwo pomorskie jako początek biskupstwa kamińskiego*, Wrocław 2015.

²⁴ Jego biografie: *Relatio de piis operibus Ottonis episcopi Bambergensis*, powstała w 1139 roku, wydana w Hanowerze w 1888 roku (t. XV, cz. 2, s. 1151–1166); *Sancti Ottonis Episcopi Babenbergensis Vita Prięftigenis*, wyd. J. Wikarjak, MPH, seria 2, t. VII, cz. 1, Warszawa 1966, I, 2 (dzieło napisane w latach 1140–1146, niektórzy historycy podają, że na przełomie lat 1151 i 1152; mnich z Prüfening – anonimowy autor, identyfikowany jest z bibliotekarzem Wolferem); *Ebonis, Vita Sancti Ottonis Episcopi Babenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, MPH, seria 2, t. VII, cz. 2, Warszawa 1969, I, 1 (dzieło napisane w latach 1151–1159; Ebon zmarł w 1163 roku, podkreślał świętość Ottona; opierał się na relacjach kapłana Udalryka); Herbordi, *Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, MPH, seria 2, t. VII, cz. 3, Warszawa 1974, III, 32 (dzieło napisane w 1159 roku; Herbord z Michelsbergu zmarł w 1167 roku; swoje informacje opierał na relacjach kleryka Sefrida).

²⁵ Biskup Otton, zw. Apostołem Pomorza, podjął dwie duże wyprawy misyjne na Pomorze: pierwszą w latach 1124–1125, a drugą w 1128 roku. Pierwszą z nich odbył na koszt polskiego księcia, drugą natomiast na koszt swojej diecezji. W sumie założył 14 kościołów w 12 miejscowościach: w Pyrzycach, Szczecinie (2), Gardzcu (obecnie Garz na wyspie Uznam), Wolinie (2), Lubiniu, Kłodzieniu (nazwę tę łączy się z dzisiejszym Kłodkowem, wsią położoną nad Regą, 5 km na południe od Trzebiatowa), Kołobrzegu, Białogardzie, Uznamiu (Usedom), Wołogoszczy (Wolgast), Choćkowie (Gützkow) oraz księżęcym Kamieniu Pomorskim, i ochrzcił tylko w pierwszej wyprawie misyjnej ponad 22 tys. pogan, co stanowiło jedną piątą mieszkańców tych ziem. Był to sukces niewspółmierny na ówczesne czasy. Tak więc zarówno Reinbern, jak i Otton dokonali wielkiego dzieła. Dzięki nim wszyscy mieszkańcy Pomorza Zachodniego zbierają owoce zasiewu Dobrej Nowiny. Zob. G. Wejman (red.), *Święty Otton z Bambergu – ewangelizator Pomorza. Jego kultura do czasów współczesnych*, „Studia i Rozprawy” [Szczecin] 2004, nr 2.

Dzieło biskupa bamberskiego doczekało się 14 października 1140 roku owocu w postaci biskupstwa pomorskiego z siedzibą w Wolinie, erygowanego przez papieża Innocentego II bullą *Ex commissa nobis*²⁶. Należy zaznaczyć, że od początku było ono immediowane.

1.7. Diecezja kamińska

Niestety, w wyniku zniszczenia Wolina przez najazdy duńskie w 1176 roku stolica biskupia została przeniesiona do Kamienia Pomorskiego. Ostatecznie potwierdził to papież Klemens III bullą *Ex iniuncta nobis a Deo* z 25 lutego 1188 roku²⁷.

Z Kamienia biskup zarządzał bardzo rozległą diecezją, której granice pokrywały się z terytorium ówczesnego państwa zachodniopomorskiego. Dość bogate uposażenie biskupstwa spowodowało, że biskupi stali się potentatami ziemskimi na miarę świeckich feudalów. Ciągła walka o niezależność metropolitalną od Magdeburga i Gniezna, podejmowana w Kościele powszechnym, została zakończona 13 lipca 1380 roku, kiedy to papież Urban VI, wydając *Executorium*²⁸, zabronił arcybiskupom gnieźnieńskim wysuwania w przyszłości pretensji do zwierzchności nad diecezją kamińską. Te dwie przesłanki – immediacja i niezależność materialna – czyniły to biskupstwo znaczniejszym na zewnątrz. Stąd też w 1247 roku papież Innocenty IV (1243–1254) nosił się z zamiarem podniesienia Kamienia do rangi arcybiskupstwa. Biskupi ze Swarzynia i Ratzeburga otrzymali polecenie sporządzenia orzeczenia o tym, czy Kamień, czy też Lubeka bardziej nadaje się na siedzibę metropolii północnych-wschodnich Niemiec. Z planów tych nic nie wyszło.

Immediacja biskupstwa spowodowała, że na tronie biskupim zasiadało 29 biskupów i 7 elektów. Pochodzili oni głównie z Niemiec (13 biskupów i elektów) i Pomorza Zachodniego (12), ale również z Polski (3), Czech (2), Włoch (2), Rugii (1), Danii (1), Warmii (1) i z zakonu krzyżackiego (1)²⁹.

---

²⁶ *Codex Pomeraniae Diplomaticus*, wyd. K.F.W. Hasselbach, J.G.L. Kosegarten, t. I, Greifswald 1843–1852, nr 16; *Bullarium Poloniae*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, t. I, Rzym 1982, nr 11.

²⁷ *Codex Pomeraniae Diplomaticus*, t. I: *Greifswald 1843–1852*, nr 63; także *Pommersches Urkundenbuch*, t. I, Szczecin 1868, nr 111; *Bullarium Poloniae*, t. I, nr 29.

²⁸ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna*, s. 84–90; S. Nowogrodzki, *Walka o biskupstwo kamińskie za Kazimierza Wielkiego*, „Jantar” 2 (1938), z. 4 (8), s. 217–218.

²⁹ E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamińskiej*, Szczecin 2002, s. 12–61; K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy (X–XX w.)*, Koszalin 2003, s. 27–185.

Siedzibą biskupów był Kamień. Jednakże przez pewien czas biskupi mieszkali w Golczewie, a począwszy od śmierci biskupa Filipa von Rehberga († 1385), na stałe przenieśli się do Karlina. Przy czym od rządów biskupa Konrada III (1233–1241) zauważa się w Kościele zachodniopomorskim dążenie do uzyskania bardziej samodzielnej pozycji w księstwie. Tendencja ta uległa wzmocnieniu w okresie działalności bp. Hermanna von Gleichen (1251–1289), który uzyskał dalsze terytoria. W ten sposób jeszcze w XIII wieku powstało dominium biskupów kamieńskich, zw. dominium koszalińsko-kołobrzeskim.

W 1217 roku książę gdański Świętopełk zajął księstwo słowiańsko-słupskie i główny gród Słupsk, należący do diecezji kamieńskiej, od tego czasu władzę kościelną sprawował tam arcybiskup gnieźnieński. Ustanowił nawet odrębny archidiaconat słupski. Istniał on aż do roku 1317 roku. W Słupsku rezydował m.in. biskup Dominik, sufragan gnieźnieński.

Biskupom kamieńskim w kierowaniu diecezją pomagali archidiaconi³⁰, oficjałowie generalni³¹ i wikariusze generalni w sprawach duchownych (*in spiritualibus*), a także biskupi pomocniczy, których w średniowieczu było 18.

Biskup w celu załatwienia ważniejszych spraw diecezjalnych zwoływał także synody. Wiemy o odbytych w diecezji kamieńskiej 9 synodach, natomiast na 3 synodach biskupi byli poza własną diecezją.

Od 1175 roku w Kamieniu Pomorskim istniała kapituła katedralna, która już w następnym roku otrzymała prawo wyboru biskupa. Trzeci z kolei biskup kamieński, Zygfyrd (1186–1191), był już przez nią wybrany. W diecezji kamieńskiej istniało również 6 kolegiat, a mianowicie w: Kołobrzegu, Ostrowie (Güstrow – 1226), 2 w Szczecinie – św. Piotra/Najświętszej Maryi Panny (1261) i św. Ottona (1347), Myśliborzu (1298) i Gryfii (Greifswald – 1456)³².

---

³⁰ Pod koniec średniowiecza było ich 10: Kamień Pomorski, Dymin, Uznam, Szczecin, Stargard Szczeciński, Słupia, Pyrzyce, Pozdawilk, Myślibórz i Choszczno. Każdy archidiacon miał swojego oficjała.

³¹ W Karlinie, Kamieniu Pomorskim, Choszczynie, Gryfii i Szczecinie, a potem byli w: Koszalinie, Pyrzycach, Myśliborzu, Stargardzie, Słupsku i Dyminie.

³² G. Wejman, *Szczecińska Kapituła Kolegiacka św. Piotra/Mariacka w gronie kapituł biskupstwa kamieńskiego*, w: A. Krzystek, G. Wejman (red.), *Dwa Jubileusze. 825-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba Apostoła w Szczecinie. 750-lecie powołania Szczecińskiej Kapituły Kolegiackiej*, „Studia i Rozprawy” [Szczecin] 2014, nr 35, s. 143–170.

Oczywiście podstawą działalności duszpasterskiej były parafie. Początki organizacji parafialnej sięgają już XII wieku, głównie misji św. Ottona. Z końcem średniowiecza na Pomorzu Zachodnim było 9 archidiaconatów, 422 parafie i 22 filie³³.

Niemalą rolę w rozbudowie organizacji kościelnej i w pracy duszpasterskiej odgrywały klasztory. W sumie na Pomorzu Zachodnim u schyłku średniowiecza istniało 46 klasztorów męskich i 19 żeńskich. Oczywiście dominowali cystersi. Zakony te zajmowały się nie tylko duszpasterstwem, ale także podnoszeniem kultury umysłowej i agrarnej.

Pracą duszpasterską w diecezji kamieńskiej zajmowało się od 2000 do 3000 kapłanów świeckich i zakonnych. Tylko w Kamieniu Pomorskim pracowało 96 duchownych.

Kościół przywiązywał także wielką wagę do kultury umysłowej. Przy kapitule kamieńskiej i kołobrzeskiej kształcono scholastyków. Na Pomorzu Zachodnim do roku 1364 działało 26 szkół. Wielkim wydarzeniem w historii Kościoła na Pomorzu było założenie za czasów biskupa Henninga Iwena (1446–1468) uniwersytetu w Gryfii (Greifswald) w roku 1456, zatwierdzonego przez cesarza Fryderyka III i papieża Kaliksta III³⁴.

Biskupi wpływali również na pielęgnowanie miejsc kultu. Początki pielgrzymek do miejsc cudownych na Pomorzu Zachodnim sięgają XII wieku. Liczba odwiedzanych miejsc zwiększała się systematycznie w następnych wiekach, osiągając w XV wieku aż 14 świątyń i kaplic w ówczesnej diecezji kamieńskiej, do których zdążali pątnicy nawet z Europy Zachodniej, a także z Polski. Najśłynniejsze z nich i najczęściej odwiedzane to Góra Chełmska koło Koszalina i Osieki³⁵.

Zwracając uwagę na kulturę umysłową, należy także wspomnieć o osiągnięciach Kościoła zachodniopomorskiego w dziedzinie architektury – wybudowano na tym terenie ok. 1700 różnych kościołów i kaplic.

Ze strony Kościoła od początku daje się zauważyć dużą troskę o biednych i chorych. Na Pomorzu Zachodnim znajdowało się ok. 30 szpitali św. Gertrudy, ok. 60 św. Jerzego i 36 Świętego Ducha. Jedną z ważnych form życia reli-

---

³³ E.H. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 18.

³⁴ Archiwum Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Szczecińskiego, Odpis bulli papieża Kaliksta III, Rzym, 29 maja 1456 roku; Z. Boras, *Uniwersytet w Gryfii (Greifswaldzie) i jego znaczenie dla Pomorza Zachodniego*, w: J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów – spotkania pomorskie – 2006 r.*, Szczecin 2007, s. 23.

³⁵ B. Frankiewicz, *Średniowieczne pielgrzymki na Pomorzu Zachodnim*, „Kościół nad Odrą i Bałtykiem” 1996, nr 8, s. 20.

gijnego tego okresu były stowarzyszenia zwane bractwami. W okresie od XIV do początku XVI wieku odnotowanych jest ok. 185 różnych organizacji brackich. Można powiedzieć, że bractwa na początku XVI wieku zrzeszały przynajmniej 10–20% ogółu dorosłych mieszkańców³⁶.

1.8. Pomorze Gdańskie – biskupstwo kruszwickie/włocławskie

Pomorze Gdańskie, które od początku wchodziło w skład biskupstwa kołobrzecznego, po jego upadku znalazło się na terytorium powstałego w 1027 roku biskupstwa kruszwickiego (tak uważał m.in. ks. prof. Marian Banaszak, ale na ten temat są różne opinie), a następnie od 1124 roku – biskupstwa włocławskiego³⁷; w latach 1123–1124 w Polsce przebywał legat papieski, kard. Idzi z Tusculum, który dokonał reorganizacji Kościoła w Polsce. Z bulli protekcyjnej papieża Eugeniusza III z 5 kwietnia 1148 roku dla biskupstwa włocławskiego już jasno wynika, że Pomorze Wschodnie z Gdańskiem³⁸ znajdowało się w biskupstwie włocławskim.

To tutaj w 1198 roku biskup włocławski ustanowił archidiaconat pomorski z siedzibą w Gdańsku. Pod koniec XIII wieku biskupi włocławscy pełnili także funkcje oficjałów w sądach rezydujących w Gdańsku. Taka sytuacja trwała do 1818 roku.

2. W przestrzeni metropolii ryskiej

2.1. Misje wśród Prusów

Misji wśród Prusów³⁹ jako pierwszy podjął się w końcu X wieku bp praski Wojciech Sławnikowic. Niestety, zakończyła się ona niepowodzeniem 23 kwietnia

³⁶ E. Wiśniowski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, t. XVII, z. 2, s. 79–80.

³⁷ M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. II: *Średniowiecze*, Warszawa, s. 56.

³⁸ Władysław Łokietek usiłował zjednoczyć rozbity kraj i związać Gdańsk z Polską. W latach 1299 i 1306 przybył do Gdańska, witany jako prawowity władca. Do połowy XIV wieku Gdańsk był miastem zdecydowanie słowiańskim, lecz jako że było to miasto portowe, żyła w nim także spora społeczność cudzoziemska. Na początku XIV wieku miasto zostało zagrożone ze strony Brandenburczyków. Wezwani na pomoc Krzyżacy odpędzili najeźdźców, ale sami w 1308 roku zajęli Gdańsk i panowali w nim przez 146 lat, czyli do 1454 roku. Zob. A. Baciński, *Polskie duchowieństwo katolickie w Wolnym Mieście Gdańsku 1919–1939*, „Studia Gdańskie” 1 (1973), s. 7–12.

³⁹ Prusowie to ludy bałtyckie zamieszkujące w średniowieczu tereny między Pomorzem, Mazowszem, Litwą a Bałtykiem (wybrzeże Bałtyku między dolną Wisłą a dolnym Niemnem). Obecnie

997 roku. Dzieło jego z różnym skutkiem kontynuowali⁴⁰: opactwo św. Wojciecha w Płocku⁴¹, wspierane przez biskupa płockiego Wenera⁴², Bolesław Kędzierzawy w ramach drugiej krucjaty lewantyńskiej (1147)⁴³, cystersi na prośbę papieża Innocentego III (bullą z 26 października 1206 roku) – opat łeknieński Godfryd Boguchwał, a potem mnich z Oliwy Chrystian (1210), który został biskupem pruskim 18 lutego 1216 roku⁴⁴ (od 1218 roku zwany biskupem Prus) – w ramach erygowanego w 1222 roku biskupstwa „pruskiego”⁴⁵ – a od 1230 roku Krzyżacy⁴⁶.

Te osiągnięcia chrystianizacyjne spowodowały, że legat papieski Wilhelm z Modeny 4 lipca 1243 roku dokonał podziału Prus na 3 diecezje: pomezzańską (Kwidzyn), warmińską (Frombork) i sambijską (Królewiec), a z ziemi chełmińskiej utworzył czwartą diecezję – chełmińską (Chełmża), co zatwierdził papież Innocenty IV 29 lipca tegoż roku⁴⁷. Diecezja chełmińska do 1255 roku należała do metropolii gnieźnieńskiej. A od 31 marca tegoż roku wraz z 3 diecezjami pruskimi – do metropolii w Rydze⁴⁸.

---

na tym terytorium znajdują się: województwo warmińsko-mazurskie oraz obwód kaliningradzki. Zob. J. Steckiewicz, *Kościół katolicki w obwodzie kaliningradzkim w latach 1945–2009*, Kraków 2013, s. 23–39.

⁴⁰ Gdy nie powiodła się misja chrystianizacyjna czeskiego bp. Wojciecha oraz bp. Brunona z Kwerfurtu, doszło do polskich wypraw Bolesława Chrobrego. Kolejne wyprawy polskie odbyły się w latach 1107–1108 i 1110–1111, podjęte przez Bolesława Krzywoustego. Jednak podobnie jak poprzednie, nie pozostawiły trwałych zdobyczy. Charakter krucjat starano się nadać polskim wyprawom przeciw Prusom i Jaćwięgom w latach 1147, 1166–1167 i 1192. Łączyły jednak sprawę chrystianizacji z podbojem.

⁴¹ Założone w latach 1138–1148 z fundacji bp. płockiego Aleksandra.

⁴² Śmierć biskupa Wenera (1170) przerwała na dłuższy czas misyjne działanie wśród Prusów.

⁴³ Wyprawa ta wywołała pruski odwet i najazd na ziemie polskie w roku 1149. Kolejne wyprawy w latach 1149–1157 zaowocowały podbiciem części ziem pruskich. Kolejna próba chrystianizacji nie powiodła się na skutek buntu Prusów, a w roku 1166 zginął w karnej wyprawie młodszy brat Bolesława, książę Henryk Sandomierski.

⁴⁴ Dzięki takiemu wsparciu w latach dwudziestych XIII wieku liczne wyprawy podjęli Leszek Biały, Henryk Brodaty i Świętopełk pomorski. Wyprawy te powodowały w odwecie najazdy pruskie – w roku 1222 najazd taki dotarł do Płocka, a w roku 1226 w wyniku najazdu zniszczony został klasztor w Oliwie.

⁴⁵ Biskupstwo pruskie opierało się na ziemi chełmińskiej i ziemi lubawskiej i obejmowało całe Prusy.

⁴⁶ Dopiero Krzyżacy włączyli się od 1230 roku w misję pruską na większą skalę. Sprowadzeni (1226) przez księcia mazowieckiego Konrada, osiedli na ziemi chełmińskiej i rozpoczęli podbój Prus. Od cesarza Fryderyka II uzyskali (1226) przywilej (Złota Bulla), mocą którego Prusy po podboju stawały się ich własnością. Zob. M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986; H. Boockmann, *Zakon krzyżacki*, Warszawa 1998.

⁴⁷ B. Kumor, *Granice metropolii...*, t. XVIII, s. 331.

⁴⁸ Tamże, s. 305.

2.2. Biskupstwa: chełmińskie, pomezzańskie i warmińskie⁴⁹

2.2.1. Diecezja chełmińska

Diecezja chełmińska obejmowała ziemię chełmińską, lubawską i michałowską. Otoczona była rzekami: Wisłą, Drwęcą i Osą⁵⁰. W XVI wieku na skutek rozwoju protestantyzmu w biskupstwie pomezzańskim terytorium diecezji chełmińskiej powiększyło się o polską część tej diecezji, tj. o województwo malborskie. W ten sposób diecezja chełmińska posiadała 2 oficjalaty, 1 archidiaconat, 17 dekanatów i 181 parafii (1597), w tym 70 z diecezji pomezńskiej. W 1566 roku znowu wróciła w struktury metropolii gnieźnieńskiej – stało się tak na skutek sekularyzacji arcybiskupstwa w Rydze⁵¹.

2.2.2. Biskupstwo pomezzańskie

Granice diecezji pomezńskiej biegły następująco: „zamyka je rzeka Osa i Wisła oraz jezioro Drużno, a następnie postępując w górę rzeką Pasłęką tak, że dochodzi się do Żuławy: kwidzyńskiej i zantyrskiej”⁵². Stolicą biskupią został

⁴⁹ Prusy Królewskie obejmowały: Pomorze Gdańskie, ziemię chełmińską, rejony Malborka i Elbląga oraz Warmię, która choć zaliczała się do Prus Królewskich, tworzyła jednak wydzielone władztwo terytorialne podlegające miejscowym biskupom, tzw. dominium warmińskie. Dzielila się na trzy województwa: pomorskie, chełmińskie i malborskie oraz Księstwo Warmińskie.

W roku 1637 – po wygaśnięciu dynastii zachodniopomorskich Gryfitów – ziemie lęborska i bytowska, które były, jako lenno, we władaniu tych książąt od roku 1455, zostały włączone do Prus Królewskich. W roku 1657 na mocy traktatów welawsko-bydgoskich zostały przekazane Brandenburgii, formalnie jako lenno Polski (do 1772), ale w rzeczywistości je utracono.

W pierwszym rozbiórce Polski (1772) prawie całe Prusy Królewskie zostały zagarnięte przez Królestwo Pruskie (bez Gdańska i Torunia, które stracono w drugim rozbiórce Polski w 1793 roku). W latach 1808–1824 i 1877–1918 tworzyły osobną prowincję pruską – Prusy Zachodnie (niem. Westpreussen), w skład której wchodziły dawne Prusy Królewskie (bez Warmii) wraz z częścią dawnej Wielkopolski i skrawkiem Prus Książęcych.

Postanowieniami pokoju wersalskiego (1919) zwrócono Polsce w roku 1920 część Prus (woj. pomorskie), część wcielono do Prus Wschodnich jako rejencję Prusy Zachodnie (niem. Regierungsbezirk Westpreussen), z części utworzono Wolne Miasto Gdańsk, a z części powstała nowa prowincja pruska – marchia poznańska-zachodniopomorska (niem. Grenzmark Posen-Westpreussen).

Prusy Książęce, oficjalnie Księstwo Pruskie – państwo utworzone po likwidacji państwa krzyżackiego na podstawie traktatu krakowskiego z 1525 roku, zawartego między Zygmuntem I Starym a jego siostrzeńcem Albrechtem Hohenzollernem.

⁵⁰ M. Biskup, *Dzieje diecezji chełmińskiej (1243–1292)*, w: *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. I, Toruń 1994, s. 34; A. Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243–1991)*, Olsztyn 1991, s. 18–19; W. Zawadzki, *Zakony w Pomezaniu w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013, s. 16.

⁵¹ B. Kumor, *Chełmińska diecezja*, [hasło w:] *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 114.

⁵² J. Wiśniewski, *Dzieje diecezji pomezńskiej (do 1360 r.)*, Elbląg 1993, s. 23–24.

w 1254 roku Kwidzyn. Obszar średniowiecznej diecezji pomezjańskiej liczył 8,4 km kw. Na początku XV wieku diecezja podzielona była na 15 archiprezbiteratów oraz 267 parafii, w tym 246 wiejskich i 21 miejskich⁵³.

Po sekularyzacji państwa krzyżackiego w 1525 roku (książę pruski Albrecht Hohenzollern przystąpił do propagowania luteranizmu) i w wyniku rozwoju protestantyzmu zanikła diecezja pomezjańska, a jej parafie zostały w 1577 roku objęte administracją biskupów chełmińskich, co zostało potwierdzone przez Stolicę Apostolską w 1601 roku⁵⁴ (papież Klemens VIII wydał brewe 16 kwietnia tegoż roku). Należy tutaj dodać, że nie była to inkorporacja, ale administracja. Stąd też od 1763 roku biskupi chełmińscy tytułowali się: „biskup chełmiński i pomezjański”. Ta sytuacja przetrwała aż do 1821 roku.

2.2.3. Biskupstwo warmińskie

Na mocy zawartego układu w 1243 roku w każdej z pruskich diecezji (z wyjątkiem chełmińskiej) jedna trzecia jej obszaru stanowiła dominium biskupie, a pozostała część diecezji była zarządzana (gospodarczo i militarnie) przez Krzyżaków. W diecezji warmińskiej owo dominium było w jednym kompleksie. Jego granice obejmowały: Morze Bałtyckie, rzeka Pregoła (inaczej Lipza), ziemie litewskie (a ściślej Jaćwież), rzeki Wąska i Passaluc (Pasłęka)⁵⁵. Dominium warmińskie przyjęło z czasem nazwę Warmia⁵⁶, a także Księstwo Warmińskie (1466–1772).

W 1525 roku biskupstwo warmińskie liczyło 220 parafii (243 kościoły parafialne i filialne). Niestety, w wyniku rozwoju protestantyzmu w Prusach ta liczba ciągle malała, tak że w 1772 roku było ich tylko 78. Biskupstwo to, jako jedyne w północnych Niemczech i w Skandynawii, pozostało wierne Kościołowi katolickiemu⁵⁷.

---

⁵³ W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX wieku*, s. 19.

⁵⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła katolickiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980, s. 187.

⁵⁵ W. Zawadzki, *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX wieku*, s. 16.

⁵⁶ Warmia należąca do historycznej krainy Prusy. W czasach krzyżackich stanowiła dominium biskupie. Od 1466 roku weszła w skład państwa polskiego, w którego granicach była do 1772 roku. W latach 1772–1945 stanowiła część Prus.

⁵⁷ H. Holzapfel, *Kościół między Odrą a Bałtykiem*, Olsztyn 1990, s. 213.

3. Czasy protestanckie – zmiany wyznaniowe i polityczne

Wystąpienie Marcina Lutra w 1517 roku rozbiło, niestety, jedność Kościoła zachodniego. Doświadczyły tego dość mocno tereny północnej Polski, a szczególnie tereny zachodnie.

Również sytuacja polityczna w tym czasie zaczęła się zmieniać na niekorzyść Polski. Chociaż w 1466 roku w wyniku II pokoju toruńskiego Prusy Królewskie stały się polskie, a Prusy Książęce po 1525 roku – lennym polskim, to jednak sytuacja zaczęła się zmieniać w XVII wieku. W roku 1657 na mocy traktatów welawsko-bydgoskich Prusy Książęce zostały przekazane Brandenburgii, formalnie jako lenno Polski (do 1772), ale w rzeczywistości je utraciono. W 1772 roku utraciono też Prusy Książęce, z wyjątkiem Gdańska i Torunia, które zostały wcielone do Prus w 1793 roku.

Również w 1637 roku w wyniku wygaśnięcia dynastii zachodniopomorskich Gryfitów, po pokoju westfalskim w 1648 roku, tereny od Odry na wschód dostały się we władanie Brandenburgii (od 1618 roku państwa brandenbursko-pruskiego). Również ziemia śląska w 1742 roku przeszła we władanie Prus (od 1701 roku Królestwa Prus).

3.1. Diecezja wrocławska

Reformacja bardzo szybko i stosunkowo łatwo przyjęła się na ziemi śląskiej. Sprzyjała temu postawa książąt śląskich, którzy poparli nowe wyznanie. Z ok. 1400 (1500) placówek duszpasterskich na początku XVI wieku w drugiej połowie pozostało tylko nieco ponad 200⁵⁸. Reforma katolicka w latach 1574–1742 przyniosła pozycję dominującą katolicyzmu, przejście jednak Śląska pod rządy pruskie od 1742 roku, chociaż co prawda nie naruszało *status quo* Kościoła katolickiego, to praktycznie ograniczało swobodę działania władz kościelnych.

Kościelnie diecezja wrocławska do 1821 roku należała formalnie do metropolii gnieźnieńskiej⁵⁹, chociaż już po 1732 roku jej związki z Gniezmem zanikły. Od 1821 roku znalazła się pod bezpośrednią zależnością od Stolicy

---

⁵⁸ J. Pater, *Z dziejów wrocławskiego Kościoła*, s. 55.

⁵⁹ B. Kumor, *Granice metropolii...*, t. XXII, s. 383–384; J. Pater, *Z dziejów wrocławskiego Kościoła*, s. 77. Chociaż w dokumencie papieża Klemensa XII z 3 września 1732 roku skierowanym do biskupa wrocławskiego Filipa Ludwika Sinzendorfa († 1747) podany jest przywilej egzempcji metropolitalnej. Jest to ślad zabiegów domu Habsburgów, a później rządu pruskiego.

Apostolskiej. W 1930 roku uzyskała status metropolii⁶⁰. W 1940 roku na terenie archidiecezji wrocławskiej było: 2 324 058 katolików (3 560 903 innowierców), 787 parafii, 118 placówek duszpasterskich z duchownymi i 1600 kapłanów⁶¹.

3.2. Pomorze Zachodnie i ziemia lubuska

Pomorze Zachodnie i ziemia lubuska znalazły się w diasporze, która trwała do zakończenia II wojny światowej. Instytucjonalnie tereny te, zwane Misją Północną, Stolica Apostolska 6 stycznia 1622 roku przekazała Kongregacji Rozkrzewiania Wiary i poddała pod jurysdykcję nuncjuszy apostolskich: kolońskiego⁶² m.in. Brandenburgię i warszawskiemu m.in. Meklemburgię i Pomorze Zachodnie. Tereny byłego biskupstwa kamińskiego w 1688 roku, a byłego biskupstwa lubuskiego w 1699 roku włączono do powstałego w 1667 roku Apostolskiego Wikariatu Północy, z siedzibą w Hanowerze. W 1709 roku weszły w skład utworzonego Wikariatu Apostolskiego Górnej i Dolnej Saksonii, z siedzibą w Hildesheim, a w 1780 roku znowu do Apostolskiego Wikariatu Północy, zarządzanego przez biskupa Paderborn i Hildesheim. 30 kwietnia 1811 roku przekazał on biskupowi wrocławskiemu w zarząd kościelny prowincję Brandenburgię i Pomorze. Ostatecznie stosunki kościelne na tym terenie zostały uregulowane bullą papieską *De salute animarum* z 16 lipca 1821 roku. Pius VII ustanowił biskupa wrocławskiego wikariuszem apostolskim na teren brandenbursko-pomorski, który był zarządzany przez prepozyta kościoła św. Jadwigi w Berlinie. 13 sierpnia 1930 roku papież Pius IX erygował diecezję berlińską, która objęła m.in. tereny Pomorza Zachodniego aż po Słupsk oraz Wolną Prałaturę Pilską⁶³

⁶⁰ Na mocy konkordatu między Prusami a Stolicą Apostolską, który przewidywał wyniesienie Wrocławia do godności metropolii, papież Pius XI bullą *Pastoralis officii cura* z 13 sierpnia 1930 roku utworzył wrocławską prowincję kościelną.

⁶¹ E. Napierała, *Geneza administracji gorzowskiej w Gorzowie Wlkp.*, „Studia Paradyskie” 1 (1985), s. 193. B. Kumor (*Granice metropolii...*, t. XXII, s. 391) na rok 1939 wylicza: 86 dekanatów, 798 parafii, 78 kuracji, 26 lokali, a nadto 44 klasztory i domy zakonne męskie oraz 24 różne zakony i zgromadzenia żeńskie w 681 klasztorach i domach zakonnych.

⁶² Nuncjatura apostolska w Kolonii została powołana w 1584 roku.

⁶³ Na terytorium Pomorza Zachodniego znalazła się również Wolna Prałatura Pilska. Otóż z oderwanych traktatem wersalskim (podpisanym 28 czerwca 1919 roku, a obowiązującym od 10 stycznia 1920 roku) przygranicznych powiatów Polski przedrozbiorowej Republika Weimarska utworzyła specjalną prowincję pruską nazwaną „Marchia Graniczna Poznań – Prusy Zachodnie”. Zabrane Polsce tereny pod względem kościelnym należały zarówno do archidiecezji poznańskiej (Piła, Wschowa, Babimost, Międzyrzecz, Skwierzyna i Wałcz), jak i chełmińskiej (Złotów, Człuchów, Bytów i Lębork). Na skutek trudności w sprawowaniu władzy kościelnej nad tymi terenami arcybiskup gnieźnieńsko-poznański, kard. Edmund Dalbor, ustanowił 22 listopada 1920 roku Ar-

– obszar ziem o długości ok. 300 km i szerokości 20–25 km, rozciągający się od Łęborka aż po Wschowę⁶⁴. Ziemie te weszły w skład metropolii wrocławskiej.

Należy dodać, że w czasach diaspory na Pomorzu Zachodnim w 1675 roku (26 listopada) odnotowano 4 katolików (była to zanizona liczba, statystyka *ad usum Delphini*), a na terenie Brandenburgii w 1688 roku – 10. Przed II wojną światową na terenach późniejszej administracji apostolskiej kamieńskiej, lubuskiej i prałatury pilskiej mieszkało 200 726 katolików i 2435 niekatolików. W 1945 roku zostało tutaj ok. 55 tys. autochtonów.

3.3. Pomorze Gdańskie

30 czerwca 1818 roku bullą papieża Piusa VII *Ex imposita nobis* został wyłączony cały archidiakoniat pomorski z diecezji włocławskiej, która znalazła się w granicach zaboru rosyjskiego. A ówczesny oficjał pomorsko-gdański ks. Stanisław Rosołekiewicz został ustanowiony brem papieskim z 20 listopada tegoż roku pomorskim wikariuszem apostolskim, z siedzibą w Gdańsku. Trzy lata później ten wikariat apostolski bullą Piusa VII *De salute animarum* z 16 lipca 1821 roku został wcielony do diecezji chełmińskiej⁶⁵.

Od tego czasu (1821) do 21 kwietnia 1922 roku Gdańsk należał do diecezji chełmińskiej. W tym roku papież Pius XI dekretem Kongregacji Konsystorialnej *Sanctissimus Dominus noster* utworzył na terenie Wolnego Miasta Gdańska administrację apostolską⁶⁶, a 30 grudnia 1925 roku erygował bullą *Universa Christi*

---

cybiskupią Delegaturę, z siedzibą w Tucznie – dekanat walecki. 1 maja 1923 roku Stolica Apostolska utworzyła z delegatury Administrację Apostolską, której podporządkowano również obszary oderwane od diecezji chełmińskiej. W lipcu 1926 roku Administracja Apostolska otrzymała nazwę Pilskiej (Apostolische Administratur Schneidemühl). Natomiast po zawarciu konkordatu z Prusami (14 czerwca 1929 roku) Stolica Apostolska przemianowała ją 13 sierpnia 1930 roku na Wolną Prałaturę w Pile (Freie Praelatur Schneidemühl). Mimo likwidacji prowincji „Marchia Graniczna Poznań – Prusy Zachodnie” 1 października 1938 roku granice Wolnej Prałatury w Pile nie uległy zmianie. Ten stan przetrwał do końca II wojny światowej.

Prałatura Pilska w 1938 roku liczyła: 8 dekanatów, 75 parafii, 11 wikariatów lokalnych, 1 samodzielną placówkę duszpasterską, 75 kościołów parafialnych, 69 kościołów filialnych, 133 kapłanów diecezjalnych, 8 kapłanów zakonnych, 37 studentów teologii, 158 sióstr zakonnych i 136 540 wiernych.

⁶⁴ Te fakty prawnie usankcjonowała bulla papieża Piusa XI *Pastoralis officii nostri cura* z 31 lipca 1930 roku.

⁶⁵ A. Baciński, *Polskie duchowieństwo katolickie...*, s. 13.

⁶⁶ Tamże.

fideliū cura diecezję gdańską z prawem egzempcji⁶⁷. Pierwszym biskupem został dotychczasowy administrator apostolski Edward O'Rurke (3 stycznia 1926).

3.4. Diecezja chełmińska

Bullą *De salute animarum* z 16 lipca 1821 roku Pius VII znacznie powiększył diecezję chełmińską – o archidiakoniat pomorski i dekanat fordoński z diecezji wrocławskiej, archidiakoniat kamiński z archidiecezji gnieźnieńskiej i dekanat Górzno z diecezji płockiej. Nadto w 1824 roku stolica biskupstwa została przeniesiona do Pelplina⁶⁸. Po tych zmianach diecezja liczyła 26 dekanatów, 289 parafii i 9 filii, a 828 763 wiernych obsługiwało 613 duchownych⁶⁹.

Diecezja chełmińska została związana z metropolią gnieźnieńską i poznańską i tak zostało do II wojny światowej. Należy zaznaczyć, że związki diecezji chełmińskiej z metropolią były luźne⁷⁰, gdyż na przeszkodzie stał mocno zgermanizowany kler tej diecezji, jak również biskupi. W 1922 roku z diecezji chełmińskiej odpadł archidiakoniat pomorski, który wszedł w skład administracji apostolskiej w Gdańsku.

3.5. Diecezja warmińska

Diecezja warmińska po przejściu na luteranizm arcybiskupa Rygi Wilhelma (brat Albrechta Hohenzollerna) i sekularyzacji metropolii w 1566 roku została egzymowana. Biskupom przyznano przywilej paliusza i krzyża metropolitalnego. Przywilej ten nadał papież Benedykt XIV brewe z dnia 21 kwietnia 1742 roku biskupowi Adamowi Stanisławowi Grabowskiemu i jego następcom. Diecezja warmińska zgodnie z bullą *De salute animarum* z 1821 roku „miała się składać z własnego terytorium diecezjalnego, a ponadto z dekanatów: żuławskiego, nowostawskiego, malborskiego, sztumskiego i dzieżgońskiego wraz z należącymi do nich kościołami pomocniczymi i filialnymi (30 parafii) z podziału administracji pomezkańskiej”⁷¹. Do diecezji inkorporowano w całości administrację sambijską, którą zarządzali biskupi

---

⁶⁷ Tamże, s. 22–23.

⁶⁸ A. Liedtke, *Zarys dziejów Diecezji Chełmińskiej*, „Nasza Przeszość” 1971, t. XXIV, s. 98–100; W. Szulist, *Przeszość obecnych obszarów Diecezji Pelplińskiej 1972–1920*, t. II, Pelplin 2000, s. 46; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 187.

⁶⁹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 191.

⁷⁰ Tamże, s. 119.

⁷¹ Tamże, s. 188.

warmińscy od XVI wieku. Po tych zmianach diecezja dzieliła się na 16 dekanatów, 176 parafii i 2 filie, a 327 805 wiernych obsługiwało 362 kapłanów⁷².

W 1930 roku papież Pius XI włączył diecezję warmińską do metropolii wrocławskiej.

Zakończenie

Nie ma wątpliwości, że dzieje Kościoła katolickiego na omawianych ziemiach przed 1945 rokiem były bardzo trudne i złożone. Najwięcej w przestrzeni organizacyjnej stracił Kościół na Pomorzu Zachodnim i Środkowym Nadodrzu. Niemniej przetrwał ten trudny czas, a opieka Stolicy Apostolskiej pozwoliła na ponowne jej odbudowywanie. Bulla papieża Piusa VII *De salute animarum* z 16 lipca 1821 roku stała się kamieniem milowym w drodze ku temu odrodzeniu, chociaż w pełni sytuacja katolików zmieniała się dopiero po II wojnie światowej.

Kościół katolicki na Pomorzu Zachodnim i północnym ciągle żyje tym historycznym bogactwem religijno-kulturowym, zachowując w pamięci przestrożę i naukę na przyszłość⁷³.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

Archiwum Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej, Kronika 10-lecia parafii ordynariatu gorzowskiego, t. V, nr 144, Historia pierwszego dziesięciolecia parafii Międzyrzecz Wlkp.

Archiwum Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Szczecińskiego, Odpis Bulli papieża Kaliksta III, Rzym, 29 maja 1456 roku.

II. Źródła drukowane

Bullarium Poloniae, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, t. I, Rzym 1982, nr 11 i 29.

Codex Pomeraniae Diplomaticus, wyd. K.F.W. Hasselbach, J.G.L. Kosegarten, t. I, Greifswald 1843–1852.

---

⁷² Tamże, s. 191.

⁷³ Więcej na temat perspektyw rozwoju chrześcijaństwa w Polsce i w Europie zob. G. Chojnacki, *Ewangelia nadziei. Jan Paweł II i Benedykt XVI o Europie*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 4, s. 193–204.

- Ebonis, *Vita Sancti Ottonis Episcopi Babenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, MPH, seria 2, t. VII, cz. 2, Warszawa 1969.
- Herbordi, *Dialogus de Vita Ottonis Episcopi Babenbergensis*, wyd. J. Wikarjak, MPH, seria 2, t. VIII, cz. 3, Warszawa 1974.
- Pommersches Urkundenbuch*, t. I, Szczecin 1868.
- Sancti Ottonis Episcopi Babenbergensis Vita Priefligensis*, wyd. J. Wikarjak, MPH, seria 2, t. VII, cz. 1, Warszawa 1966.
- Thietmar, *Kronika*, z łac. przetłumaczył, wstępem poprzedził i komentarzem opatrzył M.Z. Jedlicki, Poznań 1953.

III. Opracowania

- Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962.
- Baciński A., *Polskie duchowieństwo katolickie w Wolnym Mieście Gdańsku 1919–1939*, „Studia Gdańskie” 1 (1973), s. 7–117.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. II: *Średniowiecze*, Warszawa 2009.
- Banaszak M., *O początkach biskupstwa poznańskiego dyskusyjnie*, Poznań 2002.
- Biskup M., Labuda G., *Dzieje Zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986.
- Boockmann H., *Zakon krzyżacki*, Warszawa 1998.
- Boras Z., *Uniwersytet w Gryfii (Greifswaldzie) i jego znaczenie dla Pomorza Zachodniego*, w: J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów – spotkania pomorskie – 2006 r.*, Szczecin 2007, s. 21–29.
- Chojnacki G., *Ewangelia nadziei. Jan Paweł II i Benedykt XVI o Europie*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 4, s. 193–204.
- Chorzępa M., *Krótki rys historyczny biskupstwa lubuskiego*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 1961, nr 9, s. 308–319.
- Dratwa B., *Zakony na przestrzeni wieków w granicach obecnej diecezji gorzowskiej*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 1976, nr 1, s. 32–39.
- Frankiewicz B., *Średniowieczne pielgrzymki na Pomorzu Zachodnim*, „Kościół nad Odrą i Bałtykiem” 1996, nr 8, s. 20.
- Gall Anonim, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
- Holzapfel H., *Kościół między Odrą a Bałtykiem*, Olsztyn 1990.
- Holzapfel H., *Reinbern, pierwszy biskup Pomorza*, w: I. Jeż (red.), *W 1000-lecie powstania biskupstwa w Kołobrzegu*, Koszalin 2000, s. 13–46.
- Kumor B., *Chelmińska diecezja*, [hasło w:] *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 113–123.

- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. XVIII, s. 289–352.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. XIX, s. 271–351.
- Kumor B., *Historia Kościoła w Polsce*, t. I, Poznań 1974.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła katolickiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980.
- Labuda G., *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, *Zapiski Historyczne*” 23 (1968), z. 3, s. 19–60.
- Liedtke A., *Zarys dziejów Diecezji Chełmińskiej*, „*Nasza Przeszłość*” 1971, t. XXXIV, s. 59–116.
- Ludat H., *Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen*, Weimar 1942.
- Mielczarski S., *Działalność misyjna Wojciecha i Ottona*, „*Studia Gdańskie*” 1993, t. IX, s. 61–75.
- Mitkowski J., *Pięciu Braci Męczenników*, „*Ecclesiastica*” 1997, nr 1, s. 257.
- Nowacki J., *Początki biskupstwa poznańskiego*, Poznań 2000.
- Nowogrodzki S., *Walka o biskupstwo kamińskie za Kazimierza Wielkiego*, „*Jantar*” 2 (1938), z. 4 (8), s. 209–218.
- Pater J., *Z dziejów wrocławskiego Kościoła*, Wrocław 1997.
- Pietkowski P., *Biskupstwo pomorskie jako początek biskupstwa kamińskiego*, Wrocław 2015.
- Prokop K.R., *Biskupi zachodniopomorscy (X–XX w.)*, Koszalin 2003.
- Rymar E., *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamińskiej*, Szczecin 2002.
- Steckiewicz J., *Kościół katolicki w obwodzie kaliningradzkim w latach 1945–2009*, Kraków 2013.
- Strzelczyk J., *Apostołowie Europy*, Warszawa 1997.
- Sułkowski Z., *Początki biskupstwa lubuskiego*, „*Sprawozdania z Czynności Towarzystwa Naukowego KUL*” 10 (1960), s. 193–199.
- Sułkowski Z., *Początki Kościoła polskiego*, w: J. Kłoczowski (red.), *Kościół w Polsce*, t. I: *Średniowiecze*, Kraków 1968, s. 17–123.
- Szorc A., *Dzieje diecezji warmińskiej (1243–1991)*, Olsztyn 1991.
- Szulist W., *Przeszłość obecnych obszarów Diecezji Pelplińskiej 1972–1920*, t. II, Pelplin 2000.
- Tyc T., *Polska i Pomorze za Krzywoustego*, w: T. Tyc, *Z średniowiecznych dziejów Wielkopolski i Pomorza*, red. i posłowie J.M. Piskorski, Poznań 1997.

- Umiński J., *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcjanieniu Zachodniego Pomorza*, „Collectanea Theologica” 22 (1950/1951), s. 18–42.
- Walicki J., *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamińskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960.
- Weiss A., *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.
- Weiss A., *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977.
- Weiss A., *Terytorium diecezji lubuskiej w średniowieczu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne KUL” 1973, z. 4, s. 83–99.
- Wejman G. (red.), *Święty Otton z Bambergu – ewangelizator Pomorza. Jego kult do czasów współczesnych*, „Studia i Rozprawy” [Szczecin] 2004, nr 2.
- Wejman G., *Szczecińska Kapituła Kolegiacka św. Piotra/Mariacka w gronie kapituł biskupstwa kamińskiego*, w: A. Krzystek, G. Wejman (red.), *Dwa Jubileusze. 825-lecie konsekracji kościoła św. Jakuba Apostoła w Szczecinie. 750-lecie powołania Szczecińskiej Kapituły Kolegiackiej*, „Studia i Rozprawy” [Szczecin] 2014, nr 35, s. 143–170.
- Wiśniewski J., *Dzieje diecezji pomezkańskiej (do 1360 r.)*, Elbląg 1993.
- Wiśniewski E., *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, t. XVII, z. 2, s. 51–81.
- Wyczawski H.E., *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989.
- Zawadzki W., *Zakony w Pomezanii w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013.

DZIEJE KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA POMORZU ZACHODNIM I PÓŁNOCNYM DO 1945 ROKU. ZARYS PROBLEMU

Streszczenie

Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i północnym przechodziły zmienne koleje losu. Biskupstwo poznańskie, a potem metropolia gnieźnieńska zapewniały przestrzeń do coraz prężniejszego rozwoju Kościoła katolickiego. W tę przestrzeń należy wpisać także biskupstwa pruskie oraz diecezję chełmińską z metropolii ryskiej. Niestety, protestantyzm, który w XVI wieku zaistniał w Niemczech, osiągnął wiele krajów europejskich, w tym również Księstwo Pomorskie, a z nim pomorski Kościół oraz Prusy i tamtejszy Kościół katolicki. Następne 400 lat charakteryzuje się ciągłym zmaganiem

się o utrzymanie i odbudowę struktur organizacji Kościoła katolickiego i granic Polski, niestety, straconych w kolejnych rozbiorach.

Rok 1945 przyniósł nową rzeczywistość polityczną, a zarazem kościelną. Odradzenie się Kościoła katolickiego w czasach reformacji umożliwiło jego pełny rozkwit po 1945 roku – ziemie te stały się polskie i katolickie.

Słowa kluczowe: Kościół katolicki, Pomorze, biskupstwa, duszpasterstwo, organizacja kościelna

THE HISTORY OF THE CATHOLIC CHURCH IN WESTERN AND NORTHERN POMERANIA UNTIL 1945. OUTLINE OF THE PROBLEM

Summary

The history of the Catholic Church in Western Pomerania and North undergone vicissitudes. Bishopric in Poznan, Gniezno metropolis and then provide space for more robust development of the Catholic Church. In this space should be entered Prussian bishopric and diocese of Chelmno from the metropolis of Riga. Unfortunately, Protestantism, which in the sixteenth century arisen in Germany, reached many European countries, including the Duchy of Pomerania, and with it the Church of Pomerania and Prussia, and the local Catholic Church. The next 400 years is a constant struggle for the maintenance and restoration of the organizational structures of the Catholic Church and the Polish border, but lost in successive partitions.

The year 1945 brought a new political reality, and yet the church. Revival of the Catholic Church during the Reformation resulted in full bloom after 1945. – These lands have become Polish and Catholic.

Keywords: the Catholic Church, Pomerania, the bishopric, pastoral care, church organization

Translated by Mirosława Landowska